

Ж.Қ.Смағұлов, М.Асан

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

С.Мұқанов поэзиясына жаңаша көзқарас

Мақалада С.Мұқанов лирикасындағы жаңашылдық мәселелері мен заман шындығын жырлау бүгінгі күн тұрғысынан қарастырылды. Аталған тақырыпқа қатысты әр түрлі көзқарастар мен пікірлерді салғастыра отырып, жаңа бағыттағы ғылыми зерттеу тұжырымдары жасалды.

Кілтті сөздер: С.Мұқанов, С.Мұқанов поэзиясы, қазақ әдебиеті, XX ғасыр, Қазақстан пролетариат әдебиеті, азаматтық-саяси лирика, ұлттық фольклор.

Сәбит Мұқанов десек, қазақ әдебиетінің алтын ғасыры дерлік кеңес дәуіріндегі арпалысқа толы кезең ойға оралады. Расын айтқанда, ол ғасырдың бергенінен алғаны көп. Шындықтың беті енді ғана ашылғалы жатыр...

Тарихымыздан белгілі — кеңестік тоталитаризм ұлыларымыздың қазақ әдебиеті аренасынан өшіп кетуін қалады, оларды «Алаш» деп түбімен құртып жіберді... Десек те өлеңге, өнерге жөргегінен жарып туған қазақ ұлты әдебиет алыптарының тағы бір шоғырын бәйгеге қосып үлгерген болатын. «Халық жауы» деген жауыздық желеумен оларды да қоғам өмірінен шығармаларымен қоса алыстатпаққа ұмтылды. Осындай орынсыз кінәлаушылық біз сөз еткелі отырған Сәбит Мұқановқа да жабысты. Азаматтық арына, творчествосына қара күйе жағылды. «Ұлтшыл» деген стандартты айып тағылып, партия қатарынан шығарылды. Қысқасын айтқанда, тұтастай ұлттың элитасын, көсемдерін жою басты мақсат еді.

Дегенмен алыптардың ұлы ұрпағы «социалистік реализм» деген қыспақтың ішінде жүрсе де, жазды... Қазақ әдебиеті дәрежесін өзге халықтардың әдебиетінен, өнерінен қалыстырмады, қайта биік ұстады.

Ғалым, белгілі жазушы, ақын Сәбит Мұқанов та осы қатарда өзінің еңсесін биік көрсетті. Ұлты үшін жанын салды. Талмай еңбек етті. Бірақ, неге екені белгісіз, сол үлкен әдебиеттің ардагері — Мұқановты кейін шегіндіре беретініміз байқалады. Күләш Ахметова айтқандай, бұл ұрпақтың ақиқатынан гөрі «аңызы» басымдау сияқты.

Әрине, өз қоғамында ерекше белсенді болған адам, халқының одан жаңа дүниені күтіп отыратынын жанымен сезінетін адам туыңдыларын өте тез жазатыны белгілі. Ондайда асығыстық болмай тұрмайды. Мысалы, тың көтеріп жатқандар жайлы жазбақ болған шығармасы сондай асығыстықтың құрбаны болды. Оны өзі де мойындап, болашақ бағдарламасынан алып тастайды. Бәлкім, «тың көтеру» науқаны еліне алапат қиындық әкелетінін сезінген болар. Сондықтан да жазушының басындағы қарама-қайшылықтың себебіне байыппен қарағанымыз жөн. Орыс элитасы «барлығымыз да Гогольдің Шинелінен шықтық» десе, біздің Сәбит Мұқанов әдебиетті ұйымдастыруда көшбасшы бола білді. Соңынан ілесіп келе жатқан қаншама ақын-жазушыларға жолбағдар болды. Түптеп келгенде, алдыңғы толқын айтқан «Оян, қазақты!» Сәбит те айтты. Кеудесі қайғы-қасіретке толы кедейдің мұңын да Сәбит жырлады. Ұлтымыздың кескін-келбеті боларлық ұлы тұлға Абайдың да тұлғалық қырын Сәбит танытты. Күләш Ахметова осы жылы «Жұлдыз» журналының алғашқы санына шыққан «Сәбит Мұқановтың Абай туралы ойларының эволюциясы» атты мақаласында: «Абайдың ақындығын танып-білуде Сәбит Мұқанов айрықша үлес қосқан зерттеушілердің бірі екендігіне сөз жоқ. Өйткені ғылыми ой-пікір мен көркемдік тәжірибені сәтті ұштастырып, тамаша қисындар, теориялық тұжырымдар айтқаны аян», — дейді [1]. Демек Сәбит Мұқанов екі көзқарасты қатар анализдеуші тұлға деп қарауымыз шарт. Тағы да «Сәбит Мұқанов қоғамның барлық топтары өкілдерінің аса бай портрет галереясын жасады десек артық айтқандық болмас еді», — дейді Мұхаметжан Қаратаев «С.Мұқанов тағылымы» атты әдеби-сын мақалалар жинағында [2]. Ленин партиясы өсірген, еңбек елінің адал ұлы Сәбит Қазақстандағы пролетариат әдебиетінің ең алғаш бастаушыларының бірі екендігі ақиқат. Барлық жанрда қалам тербеді. Толғанды. Толғады. Енді осы жерден әдеби қайраткеріміздің ақындығы жайында шамалы қазіргі жаңаша көзқарас тұрғысынан ой өрбітер болсақ, Сәбит Мұқановтың арғы буын ұрпағына тән алғырлығының бір қыры оның халықтың мол қазынасы — фольклорға қатынасынан байқалады. Әдебиетке келгенен бастап-ақ халық мұрасына ерекше ықылас танытқан қаламгер, қазақ халық әдебиетінің, жеке адамдардың мұраларын жинау, жариялау, зерттеу ісімен айналысқандығына ешкім

карсы келе қоймас. Ұлт үшін өзі — үш-ақ құндылық: халық, жер, тіл. Кемеңгер Сәбит қазақтың шұрайлы тілі фольклорда жатқандығын көрді. Өз шығармаларында да ежелгі ұлттық фольклорды сол заман дәстүрімен шебер ұштастыра білді. Қазақ классикалық жазба поэзиясы қарқынмен дамыған тұста халық ақындарының аталған буын өкілдері дәстүрлі поэзия мен ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерінің жойылып кетпеуіне көп еңбек сіңірді. Ол қатарда Сәбит те бар. А.Байтұрсынов: «Қазақта айтыс өлең көп. Бірақ бұлар да ел ішінде жоғалып, сиреп барады. Жазу жайылған сайын айтыс өлең азайып, құруға бет алып барады», — деп алаңдауы XX ғасырдың бас кезінде болатын [3]. Бұл кезеңде алаш зиялылары ұлттық дәстүрлердің жойылып кетпеуіне қанша күш салғанымен де, әлі толық сауаттанып үлгермеген ел ішінде қауіптің жаңа басталған тұсы еді. Ал біздің Сәбит Мұқанов тура халықтың басым көпшілігінің көзі ашылып, көңілі ояңған тұсында құнды жәдігерлеріміздің жоғалып кетпеуінің кепілі бола білді. Ол ауыз әдебиетінің көлемді үлгілерін (Батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар т.б.), алдыңғы буынның айтулы өкілдерінің мұраларын насихаттаумен қатар, өзінің жанынан шығарған мол көркем дүниелерімен қазақ әдебиетінің алтын қорын байыта түсті. Сәбиттің өлеңдері қазақ халқының жарты ғасырлық өмірін өте дәл бейнелейтін, публицистикалық леппен жазылған, тәні фольклормен суарылған, азаматтық-саяси лирика болды. Кезінде заман тынысымен, қоғамның өзгерістерімен оқушысын таныстырып, әрдайым алға жетелеп отырған өлеңдері тәуелсіздік тұғырында тұрған бүгінгі оқырмандар тарих көзімен қарап, елеп-екшеп оқитын бай поэтикалық мұраға айналуы керек.

Мына бір «Ыстықкөл» атты өлеңінде:

*Тереңдеген сырыңды,
Шешкім келді, Ыстықкөл.
Қаздай қалқып суыңа,
Түскім келді, Ыстықкөл.
Тамшы суың таласып,
Ішкім келді, Ыстықкөл.
Жұпар шөптің бойында,
Жүргім келді, Ыстықкөл.
Сағат сайын сыңқылдап,
Күлгім келді, Ыстықкөл.
Толқын қылып, өзімді,
Үргім келді, Ыстықкөл.*

(Аалы Тоқамбаевтан) деп келетін тұстары бар. Жыр үлгісінде жазылған өлең. Қалың бұқараның тілімен жазылған нәзік поэзия. Осылай жазғанда ғана халқына жақындығын ақтайтындай қалып танытатыны анық. Фольклорды шама-шарқынша зерттеген Сәбит Мұқановтың пайымдауы да өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін тұстары бар: «Жазу әдебиетінің тарихы әріден келе жатқан, ерте мәдениеттенген елдерде (грек, рим т.б.) «айтыс» ұшыраспайды. Тек мәдениеті ерте замандарда бой көрсеткен араб елінде айтыс үлкен орын алған. Арабта біздің «айтысқа» ұқсас өлеңмен сөйлесу (мұғаллақат) бар. Бірақ зерттеушілердің сөзіне қарағанда, «мұғаллақат» көбінесе арабтың көшпелі тайпалары бедуиндер (бәдәуи) арасында ұшырасатын көрінеді. Жазба әдебиеті ертеден келе жатқан басқа елдерде «айтыс» өнерінің бары ғылыми әлі дәлелденген жоқ. Ертеден көшпелі тұрмыс құрып келген: қазақ, түркімен, монғол сықылды елдердің көбінде «айтыс» жанры дәстүрге айналған. Бұл жанрдың туып, өркендеуіне бас себеп бұл елдердің сауатының аздығы, мектебінің жоқтығы болған. Мұндай елдерде ақынның күші аузына түседі, басқа жанрлар сықылды «айтыс» жанрын да ауызша айтыс түрінде өркендетеді» [4].

Арғы-бергі асау замандар мен өртенді кезеңдер ұлт жадын қайта оятып, уақыт шалқарын қайта тербеді. Елдік пен егемендік рухы атқа қонды. Азаттықтың алауыздықтан асқан жауы жоқ екені белгілі жайт. Сондықтан тарихқа «өзінді өзің сыйласаң, жат жанынан түңілед» деп қарауымыз қажет. «Өмірде адасу, шатасу керек. Жан тыныштығы — рухани сатқындық», — дейді Толстой. Егер жан тыныштығын ойлаған болса «Біздің күш» өлеңінде Сәбит бұлай деп жырлар ма ед:

*...тыңдадым партияның үндеу сөзін,
Шымырлап бойды билеп толқын сезім.
Қайрат, намыс, кек, ыза араласып,
Отырдым зорға ұстап бойымды өзім.
Достарға бұл жалын сөз жігер, ұран,*

*Достан кім қаны қызбай тұрар бұған.
Кімде-кім шын советтің ұлы болса,
Намысы тұтанғанын айтпай ұғам!*

Сәбит Мұқановтың бір ерекшелігінің өзі сол — шығармашылығымен өзі қатар жүріп отырды. Белгілі жазушы Әбіш Кекілбайұлы айтпақшы: «Сәбит — жиырмасыншы ғасырдың түйдей құрдасы. Әлемдік тарихта ғаламды соғыстар мен революциялардың үздік-создық кезеңіне айналған жиырмасыншы ғасырдағы саяси-рухани ізденістердің бел ортасында толарсағынан саз кешіп, Сәбит жүрді. Өз ғасырымен түйдей құрдас азаматтың бұлай етпеске амалы да жоқ еді», — дейді. «Хан айтқан сөзді қара да айтады, бірақ ауызының дуасы жоқ» дейтін қазақпыз ғой, десек те, сол замандардың өзінде де хан айтқан сөзді ақын айта білді. Елін оятты.

*Көңілім мұнша қамықтың,
Әр нәрсені ойға сап.
Не нәрседен тарықтың?
Осынишама ойда қап.
Бірақ саған кінә жоқ,
Неге бүйттің деуге де.
Есеп жетпес тіпті көп,
Қасірет-қайғы кеудеде.
Мақсатыңды іздеген,
Таба алмадың, жетпедің.
Қылышын алып кезенген,
Кедейліктен өтпедің.
Қой сен бүйтіп қамықпа,
Ілгері ұмтыл, талап ет.
Шығуға айдай жарыққа,
Қайраттанып бол өжет!*

Немесе мына бір «Шығар күнді» өлеңінде:

*Жұрт жатты төсегінде жылы оранып,
Ұмытып, есінде жоқ, нұрлы жарық.
Құр жанын тастаса да оянбады,
Сұр жылан қанын сорып, тәнін шағып.*

Рас. Сәбит Мұқановтың поэзиясына сын айтушылар өте көп. Осал тұстары бар шығар, бірақ біз Сәбитті «осы заманда» деп қараймыз, өзіміз «Сәбиттің заманына» барып қарауға не біліміміз, не өреміз, не тарихи таным-түсінігіміз жетпейді! Жанымызды, тілімізді, жүрегімізді тәтті поэзияға үйретіп алған тәуелсіз ұрпақ «біткен іске сыншы көптің» кебін киіп жүрген жоқпыз ба? Қазіргі ұрпақ әдебиетті сүйетін шығармыз, бірақ Сәбит Мұқановтай том-том еңбектерімізді қалдырып, қазақ әдебиетін Сәбиттей жасап жатқан жоқпыз.

Ғабит Мүсіреповтің: «Сәбит поэзиясының бұл дәуірдегі басты ерекшелігі — дарынды ақынымыз совет дәуірінің ең талантты ақыны Владимир Маяковскиймен толық үндестік тапқанында», — деп айтатын тұстары бар. Жанашыл ақын болды. Ендігі ұрпақ Сәбиттің осы ерекшеліктерін айтуымыз керек. Ғасырының қай жаңалығын болсын алғаш болып жырлады. Бұл пікір өз алдына, және де ақынның ең басты ерекшелігі, тағы бір халық поэзиясының өкілдеріне тән қасиеті — әңгімешілдігі мен шежірешілдігі. Сәбит өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрлі поэзияның заңдылықтарын сақтай отырып, халық поэзиясын жаңа бағыттағы әдебиеттің аясында дамыта білді.

Қорыта айтқанда, Сәбит Мұқановтың поэзиясын «қазақты оятарлықтай» кесек дүние, өзіндік бағасы бар құндылық деп қарауымыз керек. Еліне адал тұлға, «қазақтың қайраткер Сәбиті» деп айтуымыз керек, айтқызуымыз заң.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Ахметова К.* Сәбит Мұқановтың Абай туралы ойларының эволюциясы // Жұлдыз. — 2010. — 1 қаңт. — 127-б.
- 2 *С.Мұқанов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар.* — Алматы: Жазушы, 1962. — 146-б.
- 3 *Байтұрсынов А.* Әдебиет танытқыш. — Алматы: Атамұра, 2003. — 118-б.

Ж.К.Смагулов, М.Асан

Новый взгляд на поэзию С.Муканова

В статье рассматриваются проблемы новаторства в лирике С.Муканова и то, как показана в ней эпоха. Авторы сопоставляют разные точки зрения и мнения, делают научные выводы и предлагают новые направления исследования.

A new outlook on S.Mukanov's poetry

Given article of M.Asan examines and values the describing of truth of era and image of novelty in lyric poetry of S.Mukanov in nowadays view. Comparing various opinions, researching thought is concluded in an innovative way.

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Қазақтың «көмекей әулиесі» — Бұқар жырау Қалқаманұлы**

Мақалада XVIII ғасырдағы көрнекті ақын-ағартушы және саяси қайраткер Бұқар жырау Қалқаманұлының өмірі мен қызметі сипатталды. Оның жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте қазақ жасақтарын біріктірудегі рөлі көрініс табады. Ақынның ұлы хандар Абылай мен Тәукенің мінбері мен серігі ретінде атқарған саяси қызметі көрсетілді. Оның қазақ әдебиеті мен поэзиясына барлық заманның ұлы жырауы ретінде қосқан үлесі бағаланған. Аталған дара тұлғаның өмірі мен қызметін қазіргі уақытта зерттеу мен қазіргі жастарды патриоттық тәрбиелеудегі қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: Бұқар жырау Қалқаманұлы, жыраулық дәстүр, жыраулық поэзия, Абылай хан, Тәуке хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр, Жасыбай батыр, Бұқар жырау шығармалары.

Кіріспе

XVIII ғасырға дейін де, одан кейін де көркем ой, кестелі тіл көбінесе поэзия жанрында көрінді, әсіресе поэзиялық туындыларды шығарушы өнер иелерін XIX ғасырға дейін жыраулар деп атады. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша, XVIII ғасырда әріден келе жатқан жыраулық дәстүр одан әрі дамып, бұған қоса ақындар мектебінің күш ала бастаған шағы болды.

XIX ғасырда (феодалдық-патриархалды қоғам тоқырау заманына ұшырағанда) жыраулар да «сахнадан» тұсуге мәжбүр болды. Жыраулық поэзияның соңғы көрнекті өкілі — халқымыздың асқан кемеңгер ойшылы, қоғам қайраткері, ақпа-төкпе жыр нөсері Бұқар жырау Қалқаманұлы.

Бұқардың өлеңдері, өзі тұстас ақындармен салыстырғанда, кейінге молырақ жеткен. Оның Абылай туралы өлеңін жазып алып, алғаш пікір айтқан Шоқан Уәлиханов еді. Одан кейін жырау өлеңдерін жинап, ол туралы мәлімет берген белгілі фольклорист, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857–1931).

Бұқар сөздері туралы кейбір мәліметтер Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасында» да кездеседі: «Абылай ханның қалмақпен ақырғы соғыстарында қазақтар көп әскермен Қалба тауына келгенде, елдің қайта етекке түскенін естіген торғауыттар солтүстік Ласты, Шорға бойында, қалмақтар осы таудың оңтүстік жағы Ұржар өзені мен Емел бойында екен. Қай шеттен, қалай шабу керек деп үлкендерімен кеңескенде қолбасылары Бөгенбай мен Қабанбай батырлар екі дай болады. Бөгенбай қалмақты Ұржар–Емел бойына Тарбағатай арқылы асып шаппаса, торғауыт ат-айылын тартып дайындалып отырады, бізге көрші, жақын, мүмкін, олар таудан ерте түсіп кеткеніне